

TANZİMAT DÖNEMİNİ HAZIRLAYAN TEMEL ETKENLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

*Yrd.Doç.Dr. İbrahim DURHAN**

I- Genel Olarak

Tanzimat döneminin başlangıç tarihi, 3 Kasım 1839 olarak kabul edilir. Bu tarihte, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" veya "Tanzimat Fermanı" olarak tarihe geçen ferman, Mustafa Reşit Paşa tarafından, padişah Abdülmecit adına okunarak ilân olunmuştu. Biçimsel yönden diğer fermanlardan bir farkı olmayan Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu), içerik bakımından ele alındığında, yeni bir dönemi başlatacak nitelikte ilkelerin yer aldığı bir belge olduğu görülmektedir¹.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin tüm kurum ve kuralları, değişim rüzgârlarından bir şekilde etkilenmiştir. Hatta, Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki büyük devrimlerin başarıya ulaşmasında ve yerleşmesinde, Tanzimat dönemindeki gelişmelerin katkısı büyüktür². Bu yeni dönemdeki gelişmelerin hareket kaynağı olan Tanzimat Fermanı, tarihin belli bir gününde ve birden bire ortaya çıkmış değildir³. Devletin ve halkın içinde bulunduğu koşullar ile diğer ülkelerle olan ilişkiler, Fermanın ilânını ve yeni dönemi hazırlayan etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

II- Tanzimat Dönemini Hazırlayan Etkenler

Tanzimat Fermanı, yasa egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme yolunda yapılan çabaların, başlangıç noktasını oluşturur⁴. Diğer bir

* A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Gülhane Hatt-ı Hümayunun metni için bkz., Suna KİLİ, A.Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları (yay.), Ankara, 1985, s. 11-13.

2 Ziya UMUR, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Cilt I, Beta yay., İstanbul, 1987, s.59.

3 Bkz., Tanık Zafer TUNAYA, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960, s.31.

4 İber ORTAYLI, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Türk Siyasal Hayatının*

deyişle Tanzimat, bir yasallaşma hareketidir. Bu fermanla; gerek teb'a-devlet ilişkileri gerekse kamu gücünün kullanılması hususunda kurallar getirilmiş ve Osmanlı padişahı, kendi iradesi ile kendi yetkilerini sınırlamıştır⁵.

İlk bakışta; Tanzimat Fermanının, diğer fermanlar gibi tek taraflı irade açıklamasıyla ortaya çıktığı, dolayısıyla bu iradenin geri alınmasının her zaman mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak, Tanzimat Fermanını (ve bu fermanla başlayan dönemi) hazırlayan olaylara bakılırsa; bu fermanın, lütuf kabilinden bir irade açıklamasıyla doğmadığı, Osmanlı padişahını buna zorlayan nedenlerin bulunduğu görülecektir. Tanzimatın mimarı olarak bilinen küçük bir aydın grup⁶ dışında, genellikle Osmanlı üst düzey yöneticileri bu fermanı hoşnut değillerdi⁷. Ne var ki, içinde bulunulan koşullar, böyle bir fermanın ilânını zorunlu kılmıştı.

Tanzimat Fermanı, bir "anayasa" değildir. Zira "anayasa"; bir devletin temel kuruluşunu ve devlet organlarının birbirleriyle olan ilişkilerini, çalışmalarını gösteren bir ana hukuk belgesidir. Fermanla böyle bir içerik mevcut değildir. Ancak, modern anayasalardaki en temel ilkelerden bazılarının (can, mal, ırz güvenliği gibi) fermanla yer alması, ona anayasal bir konum vermektedir⁸. Bu nedenle ferman, bir anayasa olmasa da "anayasal nitelikte bir belge" olarak kabul edilmektedir⁹.

Biçimsel bakımdan Tanzimat Fermanı, diğer fermanlar gibi, padişahın belli konulardaki tek yanlı irade açıklamasıdır. Bu iradenin, yine tek yanlı bir iradeyle ortadan kaldırılması olanaklıydı. Padişahın (Abdülmecit'in) buna

Gelişimi, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, AliYaşar Sarıbay), Beta yay., İstanbul, 1986, s.69.

- 5 Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişimleri (1789-1980)*, 3.bası, YKY (Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.) yay., İstanbul, 1999, s.98 ; Bahri SAVCI, "Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine", *Turan Güneş'e Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:50, No:3-4, Ankara, 1995, s.283 vd.
- 6 Tanzimat hareketi; Mustafa Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa'ların öncülüğünde başlamıştı. Bkz., OKTAYLI, *agm.*, s.69-70.
- 7 Ahmet CEVDET PAŞA, *Tezâkir(1-12)*, (Yayınlayan, Cavid Baysun), 3.bası, TTK (Türk Tarih Kurumu) yay., Ankara, 1991, s.7.
- 8 Tanzimat Fermanının hukuksal niteliği konusunda çeşitli görüşler için bkz., Hayati HAZİR, "Tanzimat Fermanının Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", *Jale G. Akipek'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., Konya, 1991, s.195 vd.
- 9 Coşkun ÜÇÖK, Ahmet MUMCU, Gülnihal BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, 8.bası, Savaş yay., Ankara, 1996, s.273 ; TANÖR, *age.*, s.92 ; Tanzimat Fermanının hukuksal niteliği konusunda farklı görüş için bkz., Enver Ziya KARAL, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, Cilt:XXVIII, Sayı: 112, TTK. yay., Ankara, 1964, s.598 vd. (Sonraki atıflarda "Gülhane Hatt-ı" olarak kısaltılmıştır) ; Reşat KAYNAR, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 3.bası, TTK. yay., Ankara, 1991, s.181 vd.

teşebbüs etmeyişi, fermanın sonunda yer alan “ruhani yaptırım” ile açıklamak yetersiz olur. Gerçi, mutlakiyetçi bir sistemde padişahın, uyruklarına birtakım sözler vermesi ve bunları yerine getireceğine dair yemin etmesi, önemli bir bağlanmadır¹⁰ ancak, padişahı fermana bağlı olmaya sevkeden, belki daha önemli olan bir husus, fermanın doğuşunda etkili olan dinamiklerdir. Sonra gelen padişahların da fermana sadık kalmaları ve onu bir “ana yasa” gibi görmeleri¹¹, önceki padişahın yemininin bağlayıcılığı ile izah edilemez. Fermanın doğuşuna etkili olan nedenlerin varlığı, diğer padişahların da fermana bağlı kalmaları sonucunu doğurmuştu.

Tanzimat Fermanının doğuşunu (ve bu ferman ile başlayan dönemi) hazırlayan etkenleri, “iç” ve “dış” etkenler olarak ayrı başlıklar altında ele alıp, incelemeye çalışacağız. Hemen belirtelim ki; yaptığımız bu ayırım ya da tasnif şekli, konuyu daha iyi izah edebilmek ve sistematik bilgi sunabilmek amacıyla yöneliktir. Dolayısıyla, dış etken olarak ortaya koyduğumuz bazı olayları, iç etken olarak ifade etmek de olanaklıdır. Örneğin; aşağıda dış etkenler arasında belirttiğimiz “1838 ticaret sözleşmesi”, ülke içinde doğurduğu önemli sonuçlar düşünülerek iç etken olarak da kabul edilebilir. Ancak, uluslararası boyutu dikkate alınarak bu sözleşme, dış etkenler başlığı altında inceleme konusu yapılmıştır.

1- İç Etkenler

Osmanlı Devleti’nde, geleneksel ve temel üretim aracı olan toprak düzeninin bozulması, üst yapı kurumlarını da etkilemiş ve özellikle silahlı kuvvetlerin gücünü büyük ölçüde çökertmişti. Batı karşısındaki üstün durumunu, silahlı kuvvetleri ile muhafaza eden Osmanlı Devleti, giderek bu üstünlüğünü kaybetmeye başladı¹².

Ordunun zayıflaması devletin iç otoritesini de büyük ölçüde etkilemiş ve ayaklanan bir vali ile (Mısır valisi) on yıl uğraşmak zorunda kalmıştı. Sonuçta Mısır sorunu ancak, dış yardım ile çözülebilmisti. Uluslararası ilişkiler, karşılıklı çıkar esasına dayandıkları için, Osmanlı Devleti’ne yapılan dış yardımın karşılıksız olduğu düşünülemez. Nitekim, 1838 ticaret sözleşmesi ile verilen ödünlerle, Mısır sorununa yardım alınabilmisti. Bu ticaret sözleşmesi, Tanzimat Fermanının da temellerinden birini oluşturur. Bu nedenle, birbirini etkileyen ve doğuran olaylar zinciri olarak; toprak ve para düzeninin bozulması, Mısır sorunu ve hukuk sisteminin yetersizliği ayrı başlıklar

¹⁰ TANÖR, *age.*, s.90-91.

¹¹ KARAL, *Gülhane Hatt-ı*, s.600.

¹² Murat SARICA, *Siyasal Tarih*, 2.bast, Ar yay., İstanbul, 1983, s.123.

altında ele alınacaktır. Ticaret sözleşmesi ise –yukarıda değindiğimiz gibi– dış etkenler arasında incelenecektir.

a) Geleneksel Üretim Sistemi Ve Bu Sistemin Bozulması

Osmanlı Devleti'nde geleneksel üretim sistemi; dirlik (ya da tımar) denilen, toprak düzenine dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti için bu sistem, yaşamsal önemi haiz bulunmaktaydı. Öyle ki, ülkenin tarımsal yaşamının düzene konulması ve vergilerin toplanması bu sistem içerisinde gerçekleştiği gibi, askeri gücün temeli de yine bu sisteme dayanmaktaydı.

aa) Dirlik Sistemi

Osmanlı Devleti topraklarının büyük kısmı miri'dir¹³, yani devletindir. Devlet, kendisine ait olan araziye (toprağı) yine kendisi işletemeyeceğinden, bu toprakların işletilebilmesi için bir sistem kurmuştur. Kaynağı, Abbasi ve Selçuklulardaki "ikta" sistemine dayanan¹⁴ bu sisteme "dirlik" ya da "tımar" denilmektedir. Dirlik (tımar); devletin, belirli bir miri arazinin yıllık gelirinin¹⁵ tamamını veya bir kısmını, belli hizmetler karşılığında bir şahsa vermesidir. Bu şahıslar, savaşta yararlılık gösteren askerler (komutanlar) ve devletin üst düzey yöneticileridir.

Arazi, kendilerine dirlik verilen kişinin (sipahinin) mülkü değildir. Arazinin mülkiyeti devlete aittir. Dirlik sahibi (sipahi), araziye halka (reaya'ya) işletmek üzere dağıtır, üründen ve halkın şahsından devletin alacağı vergileri toplar. Sipahi bu gelirler ile, kendisine yüklenen hizmetleri (ki bu çoğunlukla askeri nitelikte hizmetlerdir) yerine getirir¹⁶.

¹³ Osmanlı Devleti'ndeki arazi türleri için bkz., M.Âkif AYDIN, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. bası, Beta yay., İstanbul, 1999, s.380 vd.

¹⁴ Osmanlı "tımar" kurumunun kaynağı konusunda ayrıntılı ve farklı görüşler için bkz., Coşkun ÜÇÖK, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3-4, Ankara, 1925, s.529 vd.; Halil CİN, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 3. bası, Selçuk Üniversitesi yay., Konya, 1992, s.65 vd.

¹⁵ Bu gelirler, araziye ve ürüne bağlı vergilerden oluşmaktadır.

¹⁶ Dirlikler, birçok bakımdan ve çeşitli şekillerde tasnife tabi tutulmuştur. Örneğin; Dirlik arazisinin gelirine göre a)Has (yıllık geliri 100 bin akçeden fazla), b)Zeamet (yıllık geliri 20 bin akçeden 99.999 akçeye kadar), c)Tımar (yıllık geliri 19.999 akçeye kadar) olmak üzere üçe ayrılır. Dirlikler, başka bakımlardan da tasnif olunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Halil CİN, S.Gül AKYILMAZ, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., Konya, 1995, s.265 vd.

bb) Dirlik Sisteminin Bozulması

İyi işlediği zamanlarda bu sistem, olumlu sonuçlar vermiştir. Devlet bir yandan, masraf yapmadan büyük bir askeri güce sahip olmakta, diğer yandan ise, hazineden bir harcama yapmadan sipahisinin geçimini sağlamış olmaktadır¹⁷. Yine bu sistem ile, ayrıca bir harcama yapılmadan vergilerin toplanması sağlanmış ve ülkenin tarımsal yaşamı düzene konulmuştur. Dirlik sistemi, XVI. yüzyılın sonlarına doğru bozulmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan bu sistemin bozulmaya başlaması, duraklama devrinin de başlangıcını oluşturur. Bu dönemde, savaşların yol açtığı büyük mali sıkıntılar, ülkenin ekonomik yapısının bozulması sonucunu doğurdu. Ekonomik yapıdaki çöküntü, toplumun tüm üst yapı kurumlarını etkilemiştir.

Askeri gereksinimlerin büyük kısmını karşılayan dirliklerin bozulması ve mali kriz nedeniyle maaşlarını alamayan yeniçerilerin, askerlik dışı işlerle meşgul olmaları, Osmanlı ordusunu çökertmişti. Ordunun zayıflaması, milli bilince varan ulusların bağımsızlık mücadelelerine hız kattı. Toprak kaybına neden olan bu gelişmeler, devletin bir yandan para gereksinimini arttırmış, diğer yandan da gelirlerin azalması sonucunu doğurmuştur¹⁸. Artan ihtiyaçları karşılamak üzere yeni gelir kaynakları aranmaya başlandı. Bu yeni kaynak yine toprak (dirlik) oldu ve devletin temel taşı olan dirlikler, "iltizam yöntemi" (açık arttırma) ile verilmeye başlandı. İltizam yönteminin kabulü, dirlik sisteminin bozulması sonucunu doğurdu. Zira, daha önce dirliklerin gelirleri sipahilerin yeteneklerine göre verilmekte iken¹⁹, bu yöntemde açık arttırma ile satılmaktaydı. Yani dirlikler, ehil ve hak sahibi olanlara değil²⁰ devlete en çok para verene verilmekteydi. Bu yöntemle dirlikleri alan sipahiler, yaptıkları harcamaları geri almak ve para kazanmaktan başka birşey düşünmediler. Dolayısıyla sipahiler, devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmek yerine, kendi gelirlerini arttırmak gayreti içine girdiler ve daha çok ürün elde edebilmek için köylüye baskı yapmaya başladılar. Merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak devletin sipahiler üzerindeki denetiminin azalması sonucunda sipahiler, dirliklerin fiilen sahibi konumuna geldiler²¹.

17 ÜÇÖK,MUMCU,BOZKURT, *age.*, s.219.

18 SARICA, *age.*, s.123.

19 KOÇI BEY, *Koçi Bey Risâlesi* (Sadeleştiren, Zuhuri Danışman), Kültür Ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1985, s.57.

20 KOÇI BEY, *age.*, s.58 vd.

21 Halil İNALCIK, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, (çev.Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1998, s.23.

b) Para Düzeninin Bozulması ve Ortaya Çıkan Sorunlar

Dirliklerin bozulma sürecine girmesi, toplumun tüm üst yapı kurumlarını etkilemiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dirliklerin dağıtılmasında "iltizam" usulünün yerleşmesine paralel olarak, ekonomik yaşamda çöküntü başladı. İlk önce para düzeni bozuldu²². Para düzeninin bozulmasında, sarraf ve banker musevilerin büyük rolü oldu. Bunlar, paranın (akçenin) kenarlarını kırmak suretiyle vezinlerini (ağırlıklarını) düşürdüler. Ayrıca çoğu musevi olan usta kalpazanlar, piyasaya sahte para sürdüler. Bu gelişmeler, Osmanlı tarihinde XVI. yüzyılın en önemli olayı idi. Çünkü; toplumun temel mübadele aracı olan para düzeninin bozulması, paraya olan güven duygusunun azalmasına ve Osmanlı sosyal yapısının çökmeye başlamasına neden oldu²³.

aa) Sosyal Sorunlar

Dirlik ve para düzenindeki olumsuz gelişmelerden en çok, ekonomik ve askeri düzenin temelini oluşturan reaya sınıfı etkilendi. Dirlik sistemi içerisinde, asıl üretici konumunda bulunan köylülerin (reayanın) ödedikleri vergiler, ülke ekonomisinin ve askeri düzeninin en önemli mali kaynağını teşkil etmekteydi. Köylüler, vergi borçlarını, halis (eksik ya da sahte olmayan) akçelerle ödemek zorunda idi. Halis akçe bulunamadığı zamanlarda vergi borçlarını düşük vezinli ya da sahte akçelerle ödemek durumunda kalan köylüler; bu tür akçeleri mültezimlere kabul ettirebilmek için, normal vergi borçlarının çok üstünde ödemelerde bulunmak zorunda kalmaktaydılar. Bu durum köylünün, üretimden ve topraktan uzaklaşması sonucunu doğurdu ve dirlik sistemi giderek bozulmaya başladı. Bu bozulma; devletin gelirlerinin azalmasına yol açarken, diğer yandan, savaş ve isyanlar nedeniyle devletin giderleri de artmaktaydı.

bb) Askeri Sorunlar

Osmanlı Devleti'ni ayakta tutan ve diğer ülkelere karşı saygın kılan en önemli unsur, askeri gücü idi. Merkezi otoritenin güçlü olduğu ve dirlik sisteminin iyi işlediği zamanlarda devlet, askeri bakımdan da güçlü konumunu devam ettirmekteydi. Dirlik sisteminde sipahiler; kendilerine yüklenen yükümlülükler çerçevesinde, ya belirli bir askeri gücü sürekli olarak hazır buldurlurdular ya da belirli askeri araç ve gereçleri temin ederlerdi. Bu yönü-

²² Para(akçe) düzeninin bozulma nedenleri için bkz., Süleyman KOCABAŞ, *Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı*, Vatan yay., İstanbul, 1993, s.14.

²³ Zeki ARSLANTÜRK, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, Ayışığıkitapları yay., İstanbul, 1997, s.114 vd.

le dirlik sistemi, yeniçeri ocağının²⁴ ihtiyaçlarının karşılanmasında da önemli bir kaynak teşkil etmekteydi²⁵.

Devletin içine düştüğü bu ekonomik sıkıntı, silahlı kuvvetleri de büyük ölçüde etkilemiştir. I. Murat zamanından itibaren devletin sürekli ordusu statüsünde bulunan ve maaşlı askerlerden oluşan yeniçeri ocağı da giderek bozulma sürecine girmiştir. Paranın (akçenin) değerinin düşmesi ve paraya olan güven duygusunun azalması, yeniçeri askerlerinin reel gelirlerinin azalmasına yol açtı. Öyle ki; maaş gelirleri, asgari bir geçim düzeyinin sağlanmasının bile çok gerisinde kaldı. Bu durum karşısında yeniçeri askerleri, ya zulüm ve tecavüze başladılar ya da askerlik dışı işlerle meşgul oldular²⁶.

Devletin kuruluş ve yükselişinde büyük rolü olan yeniçeri ocağı, bu kez devletin çöküşünü hazırlayan bir kurum haline geldi. Bu askeri kurum; birçok isyan ve ihtilalde öncü rolü oynadığı gibi, devletin çöküşünün önlenmesi için girişilen birçok yenilik hareketinin de önünde engel olmuştur²⁷. Osmanlı yenilik (ıslahat) hareketlerinin, ağırlıklı olarak askeri alanlara ilişkin olmasının nedeni budur. Bu askeri kurum ıslah edilmeden (ya da ortadan kaldırılmadan) diğer yenilik hareketlerinin başarıya ulaşamayacağı görülmüştür. Bu nedenle, yeniçeri ocağının ıslahı için daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren faaliyetler başlamış²⁸ ve 1826 yılına kadar bu faaliyetler devam etmiştir.

24 Osmanlı Devleti'nde; dirlik sistemi çerçevesinde sipahilerin yetiştirip hazır tuttuğu askeri gücün dışında bir de maaşlı askerlerden oluşan ve kendilerine yeniçeri denilen bir askeri güç bulunmaktaydı. Yeniçeri ocağının doğuşu, I.Murat zamanına kadar uzanmaktadır. Bu padişah döneminde "kul sistemi"nin ortaya çıkışına paralel olarak kurulan "acemi ocağı", maaşlı askerlerden oluşan bir askeri örgüt idi. Daha sonra "yeniçeri ocağı" olarak ifade olunan bu askeri örgüt, genel olarak "kapı-kulu" adıyla anılmaktadır. Bkz., ÜÇOK,MUMCU,BOZKURT, *age.*, s.173-174.

25 Dirlik sistemi çerçevesinde oluşturulan askeri gücün giderleri, dirlik gelirleri ile karşılandığından, devletin bu noktada bir harcama yapması sözkonusu değildi. Yeniçeri ocağının giderlerinin karşılanmasında da dirlikler, önemli bir kaynak durumundadır. Söyle ki; bazı dirliklerin salt, yeniçeri askerlerinin ihtiyaç duyduğu araç ve gereçlerin temini ile yükümlü tutulması mümkündür. Bu halde dirlikler, yeniçeri ocağının finansmanına doğrudan iştirak etmektedir. Diğer yandan, dirlik sistemi çerçevesinde toplanan vergilerin tümü sipahiye ait değildi. Olağanüstü zamanlarda konulan bazı örfi vergiler ile "cizye" vergisini devlet, kendi hazinesine almaktaydı. Bu halde ise, yeniçerilerin hazinece karşılanan giderlerine dirliklerin dolaylı olarak katılması sözkonusudur.

26 İsmail CEM, *Türkiyede Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3.bası, Cem yayınevi, İstanbul, 1973, s.193 vd ; KOCABAŞ, *age.*, s.14.

27 CEM, *age.*, s.193 ; KOCABAŞ, *age.*, s. 15 vd.

28 Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Cilt:IV/I, 4.bası, TTK. yay., Ankara, 1988, s.9 vd.

Savaş kabiliyetini büyük ölçüde kaybeden yeniçeri ocağı, 1826 yılında kaldırıldı²⁹. Yeniçeri ocağının kaldırılması, ülkenin dört bir yanında sevinç ve memnuniyetle karşılanmıştı ancak bu büyük girişim, ülkeyi, kısa bir süre için de olsa ordusuz bırakmıştı³⁰. Bir yıl sonra (1827'de) Osmanlı (ve Mısır) donanmasının Navarin'de yakılması sonucunda Osmanlı Devleti, deniz gücünü de kaybetti. Bu koşullar altında Rusya ile savaşmak zorunda kalındı (1828-1829 savaşı) ve doğal olarak bu savaş kaybedildi ve ağır koşullar içeren bir andlaşma (*Edirne Barış Andlaşması*) ile son buldu³¹. Bütün bu olumsuz gelişmeler, devletin buhranlı dönemine rastlamıştı. Zira bu sırada Yunan isyanı devam etmekteydi ve devlet bu isyanı bastırarak güce sahip değildi³². Nitekim 1829 yılında Yunanistan, Osmanlı Devleti'nden ayrıldı. Bir yıl sonra da (1830'da) Cezayir kaybedildi. Bu gelişmeler, bir süreden beri isyankâr tutumunu sürdüren Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı yüreklendirdi.

c) Mısır Sorunu

Mısır sorununun yüzeysel nedeni, Mehmet Ali Paşa'nın Navarin'de yanan donanmasını yeniden kurabilmek için Suriye'nin ormanlarından yararlanmak ve bu yüzden Suriye valiliğinin de kendisine verilmesini istemesidir. Ancak Mısır valisinin, bu istemin dışında ve üstünde daha büyük hedefleri ve emelleri bulunduğu iddia olunmuştur³³. Mısır sorunu, başlangıçta dış ülkelerin dikkatini çekmedi ve Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olarak görüldü. Ancak, devletin bu isyanı bastırmakta aceze düşmesi ve yapılan savaşların Mısır valisi lehine sonuçlanması³⁴ üzerine dış ülkeler, bu soruna ilgi göstermeye başladılar.

²⁹ Yeniçeri ocağının kaldırılmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz., Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856)*, Cilt:V, 5.bası, TTK. yay., Ankara, 1988, s.146 vd. (Sonraki atıflarda "*Osmanlı Tarihi, C.V*" olarak kısaltılmıştır).

³⁰ Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yerine, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla, yeni ve modern bir ordu kurulması için hazırlıklara başlanmış ancak bu hazırlıklar yeterli düzeyde olmadığı için, Osmanlı Devleti birkaç yıl düzenli bir orduya sahip olamamıştır. KARAL, *Osmanlı Tarihi, C.V*, s.119.

³¹ 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan "Edirne Barış Andlaşması'nın hükümleri için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi, C.V*, s.120-121.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi, C.V*, s.112 vd.

³³ Bkz., Oral SANDER, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan- 1918'e)*, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1989, s.210 ; KARAL, *Osmanlı Tarihi, C.V*, s.128-130.

³⁴ Osmanlı Devleti ile Mısır arasında yapılan savaşlar ve bu savaşların sonuçları için bkz., SANDER, *age.*, s.211 vd.

aa) Mısır Sorununun Uluslararası Boyut Kazanması

Mısır sorununun askeri bir çatışmaya dönüşmesi, 1831 yılında Mısır'ın Suriye'yi işgal etmesiyle başladı. Bir yıl sonra (1832'de) yapılan savaşta ise Osmanlı Devleti, Mısır karşısında ağır bir yenilgiye uğradı³⁵. Bu yenilgi karşısında tüm Osmanlı ülkesinin tehdit altında olduğunu düşünen padişah, dış ülkeleri yardıma çağırarak zorunda kaldı. O günün koşullarında, yardım alınabilecek en uygun ülke olarak görülen (coğrafi yakınlığı da nazara alınarak) Rusya'dan yardım istendi. Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir konuma geçmek isteyen Rusya, bu istemi hemen kabul etti ve 5 Nisan 1833'te İstanbul'a asker gönderdi. Bu olay, Batılı ülkeleri de harekete geçirdi. Çünkü; Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliği, Batılı ülkelerin özellikle Fransa ve İngiltere'nin bu bölgedeki çıkarları ile çatışmaktaydı. Bu nedenle, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki fiili etkinliğini ortadan kaldıracak ve Rus kuvvetlerinin çekilmesini sağlayacak bir çözüm bulunmalıydı. Bunu sağlayacak en etkili çözüm, Rus kuvvetlerinin gelme nedenlerini ortadan kaldırmaktı.

Rus kuvvetleri; Osmanlı Devleti'nin 1832 yılında yaptığı savaşı kaybettikten sonra Mısır kuvvetlerinin Anadolu'ya yerleşmeleri üzerine çağırılmıştı. Diğer bir deyişle Rus kuvvetlerinin varlık nedeni, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'daki fiili varlığıdır. Bu itibarla, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu terketmeleri halinde, Rus kuvvetlerinin varlık nedeni ortadan kalkacaktı. Bu sonucu elde edebilmek için Fransa ve İngiltere, Mısır üzerinde baskı kurmaya başladılar ve *Kütahya Barışı*'nin³⁶ imzalanmasını sağladılar.

Bu barıştan sonra Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu boşaltması üzerine, Rus kuvvetleri de çekilmek durumunda kaldı. Ancak, Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğini kaybetmek istemeyen Rusya, askerlerini çekerken Osmanlı Devleti ile bir ittifak andlaşması (*Hünkar İskelesi Andlaşması*) imzaladı³⁷.

35 Stanford J.SHAW, Ezel Kural SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev.Mehmet Harmancı), Cilt:II, e yay., İstanbul, 1983, s.61 vd.

36 14 Mayıs 1833 tarihinde Osmanlı Devleti ile Mısır arasında yapılan "Kütahya Barışı", devletlerarası bir andlaşma niteliğinde değildi. Zira bu barış; padişahın valisine birtakım haklar tanıyan fermanı ile sağlanmıştı. Fermanlar, nasıl ortaya çıkıyorlar ise aynı şekilde geri alınabilmesi olanaklı olan, tek yanlı hukuksal belgelerdir. Bu nedenle Kütahya Barışı, Mısır sorununa kesin bir çözüm getirememiş, geçici bir barış ortamı sağlamıştır. Bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.136.

37 8 Temmuz 1833 tarihinde imzalanan "Hünkar İskelesi Andlaşması"na göre; taraflardan birine bir saldırı durumunda, diğer taraf askeri yardımda bulunacaktı. Ancak, o günün koşullarında Osmanlı Devleti'nin bir askeri yardım yapacak durumda olmadığı düşünülerek, Rusya'nın bir saldırıya uğraması halinde boğazların yabancı devlet gemilerine kapanacağı hükmü, andlaşmaya dâhil edildi. Sander, *age.*, s.211 vd. ; SHAW, J.S., SHAW,

Osmanlı Devleti'ni de böyle bir ittifak andlaşmasını imzalamaya iten nedenler bulunmaktaydı. Kütahya barışı, Mısır sorununa kesin bir çözüm getirememişti. Mısır valisi, Kütahya barışında kendisine bir padişah fermanı ile tanınan hakların yeterli güvence sağlamadığını düşünüyordu. Osmanlı padişahı ise, Mısır'ın yeni saldırısından kuşku duymaktaydı. Böyle bir ortam içerisinde Mısır sorununun tarafları, kendilerini güvence altına alacak yollar aramaya başladılar. Mısır; Batılı ülkelere, özellikle Fransa'ya yaklaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne gelince; daha çok Mısır'ın çıkarlarını kollayan Kütahya barışının imzalanmasındaki rolleri nedeniyle İngiltere ve Fransa'ya güven duyulamayacağı düşüncesi, ağırlık kazandı. Buna karşılık Rusya, Mısır sorununun başından beri Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Bu itibarla, Mısır tehlikesini bertaraf edebilmek için Rusya'ya güven duymaktan başka çaresi olmayan Osmanlı Devleti, Rusya ile ittifak andlaşmasını (Hünkar İskelesi Andlaşmasını) imzaladı³⁸.

Bu andlaşma ile Rus himayesine girme yolu açılmış olsa da Osmanlı Devleti, andlaşmanın kendisine sağladığı güvenceden aldığı güç ile, Mısır'a karşı kaybettiklerini geri alma yollarını aramaya başladı. Kütahya barışı, Mısır sorununun her iki tarafını da memnun etmemişti. Mısır valisi bu barış ile az kazandığını, padişah ise çok kaybettiğini düşünmekteydi. Karşılıklı güvensizlik ortamı içerisinde Kütahya barışı uzun sürmedi. Nitekim, bir yıl kadar sonra yeni bir anlaşmazlık çıktı. Osmanlı Devleti bu kez, Batılı devletlerin de desteklerini temin etme çabası içine girdi. 1838 ticaret sözleşmesi ile İngiltere'nin siyasi yardımı sağlandı. Ancak, 1839 yılında Nizip'te yapılan savaşı, yine Osmanlı Devleti kaybetti³⁹.

Nizip zaferi, Mısır valisinin cür'etini arttırdı ve artık bütün isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettireceği düşüncesine kapıldı. Kendisine yapılan bütün teklifleri reddetti ve uzlaşmaz bir tutum içerisinde girdi. Bu durum karşısında, güçlü bir Mısır'ı kendi çıkarları açısından tehlikeli gören Batılı ülkeler de giderek Osmanlı Devleti yanında yer almaya başladılar.

Mısır sorununa kesin bir çözüm bulunamaması ve Nizip yenilgisinden sonra; Osmanlı Devleti ile ittifak andlaşması imzalamış olan Rusya'nın bir askeri müdahalesinden kuşku duyan İngiltere, aktif olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Rusya ise; Mısır sorununun uluslararası bir boyut kazanmasından sonra, ittifak andlaşması ile elde ettiği üstün konumunu daha fazla devam ettiremeyeceğini düşünerek, İngiltere ile birlikte hareket etmeye

E.K., *age.*, s.63-64.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.136-138.

³⁹ 29 Haziran 1839 yılında Nizip'te yapılan savaşın sonucu İstanbul'a ulaşmadan padişah II. Mahmut vefat etti ve yerine henüz onaltı yaşında olan oğlu Abdülmecit geçti.

başladı. Avusturya ve Prusya'nın da katılımı ile Londra'da biraraya gelen bu dört devlet arasında, Mısır sorununa ilişkin bir andlaşma yapıldı⁴⁰. Daha sonra Fransa'nın da katılımı ile oluşan müttefik devletlerin askeri baskıları sonucunda Mısır valisi, kendisine teklif olunan andlaşma koşullarını kabul etmek durumunda kaldı⁴¹.

bb) Mısır Sorununun Sonuçları

Mısır sorununun sonuçlarına gelince; Osmanlı Devleti'ni on yıl süreyle uğraştıran ve başlangıçta ülkenin bir iç sorunu gibi görünen Mısır sorunu, daha sonra diğer bazı ülkelerin karışmaları ile uluslararası bir sorun haline geldi. Bu sorunu, kendi gücü ile ortadan kaldıramayacağını anlayan Osmanlı Devleti, dış destek bulmanın yollarını aradı. Devletin varlığına yönelik bu büyük tehlikeyi (Mısır tehdidini) bertaraf edebilmek için kendisine sunulan her türlü yardımı kabul eden Osmanlı Devleti, daha sonra bu yardımların bedelini ağır olarak ödemek durumunda kalmıştır.

Ancak, Mısır sorunu, Osmanlı Devleti ve tarihi bakımından olumlu bir sonuca da kaynaklık etmiştir. Hukuk devletine giden yolun açılmasını sağlayan ve ileride doğacak olan anayasal rejimin temelini oluşturan "*Tanzimat Fermanı*"nın ilânı, Mısır sorunu ile yakından irtibatlıdır. Fransız Devriminin ortaya çıkardığı liberal düşünceler, yani yöneten ile yönetilen arasında kopuksuz, organik ve işlevsel bağların kurulması süreci, özgürlük ve eşitlik ilkeleri, Osmanlı Devleti'nde uzun süre etkili olamadı⁴². Avrupa'da ortaya çıkan bu yeni düşüncelerin, yarım yüzyılı aşkın bir süre sonra Osmanlı Devleti sınırları içine girişi ve merkezi otoriteyi etkileyişi, Tanzimat Fermanı ile olmuştur. Aynı şekilde, XVIII. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan, halkın verimliliğini arttıracak koruyucu önlemler zümresinden olarak, mülkiyet hakkının hukuksal güvence altına alınması⁴³ ve vergilemeye ilişkin yenilikler, bu fermanla sağlanmıştır.

Haklar bildirisi niteliğindeki Tanzimat Fermanı, Fransız Devriminde ilân edilmiş bulunan haklar bildirisi gibi bir halk hareketi sonucu ortaya çıkmış değildi. Ancak, Osmanlı padişahının, hiçbir zorlama olmadan ve *ihsan-ı*

40 15 Temmuz 1840 tarihli andlaşmanın hükümleri ve sonuçları için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.198 vd.

41 Müttefiklerin Mısır'a karşı 11 Ağustos 1840'ta başlayan askeri müdahaleleri, 25 Kasım 1840'ta sonuç verdi ve bu tarihte Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından andlaşma koşulları kabul edildi ve padişahın, 1841 tarihli "Mısır Valiliği imtiyaz fermanı" adını taşıyan fermanı ile Mısır sorunu sona erdi. Bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.199-202.

42 SANDER, *age.*, s.213.

43 Şerif MARDİN, *Türk Modernleşmesi (makaleler 4)*, İletişim yay., İstanbul, 1991, s.14.

şahane kabilinden olarak, fermanında belirtilen hakları teb'asına lütfettiği de söylenemez. Ülkenin içinde bulunduğu ağır koşullar ve özellikle Mısır sorunu nedeniyle Batının desteğine muhtaç olan Osmanlı Devleti; Batıda ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkeleri, bir fermanla kendi ülkesine getirerek, Batının sempatisini ve desteğini kazanmak istemiştir. Tanzimat Fermanının (ve bu ferman ile başlayan dönemin) doğuşunu hazırlayan en önemli neden budur.

Mısır sorununun uluslararası bir boyut kazanmasından sonra her ülke bu sorundan, kendi çıkarlarına göre bir sonuç elde etmek gayreti içine girdi. Sorunun başlarında Rusya, Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir konuma geldi ve 1833 ittifak anlaşmasından sonra bu konumunun hukuksal dayanağı da mevcut oldu. Ancak Rusya, bu üstün konumunu bir süre sonra kaybetti. Özellikle 1839 Nizip savaşından sonra İngiltere, Mısır sorununun çözümüne ilişkin inisiyatifi ele geçirdi ve olayları kendi çıkarlarına göre yönlendirmeyi başardı. Mısır sorunu sona erdiğinde, bu sorundan en kârlı çıkan ülke İngiltere oldu⁴⁴.

Mısır sorunu devam ederken İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan *1838 tarihli ticaret sözleşmesi*, bu sorun nedeniyle İngiltere'nin elde ettiği belki de en önemli kazanım idi. Osmanlı Devleti'ni yarı sömürge haline getiren bu sözleşmeyi, aşağıda ayrı bir başlık altında ele alacağız.

d) Hukuk Sisteminin Yetersizliği

Tanzimat dönemini hazırlayan temel dinamiklerden biri de; değişen ve gelişen ülke ve dünya koşulları karşısında, mevcut hukuksal yapının yetersiz kalmasıydı. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi, şer'i hukuk ve örfi hukuk alanlarından oluşmaktaydı⁴⁵. Şer'i hukuk; ilahi irade mahsulü sayılan kurallarla, bu kuralların müçtehitler tarafından yorumlanmasıyla ortaya çıkan bir hukuk alanıdır. Devletin temel yasası niteliğinde olan bu kurallar, fıkıh kitaplarında yer almaktaydı. Diğer bir deyişle bu kurallar, yasa tekniğine uygun olarak kodifiye edilmiş değildi. Örfi hukuk ise; şer'i hukukun suskun kaldığı alanlarda, sınırlı yasama yetkisine dayanarak ulül-emr'in koymuş olduğu kurallarla oluşan hukuk alanıdır. Ulül-emr'e (ya da yasa yapma mevkiinde bulunan bir kuruma) böyle bir yetki (yasa yaratma yetkisi) tanınması zorunludur. Zira, yasa yaratma hak ve yetkisi bulunmayan bir siyasal otoriteden söz edilemez. İslam hukuku için de bu böyledir. Nitekim, peygamber ve hülafa-i raşidin bile, yönetim mevkiinde bulunurlarken;

⁴⁴ SANDER, *age.*, s.213.

⁴⁵ Osmanlı hukukunun yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M.Âkif AYDIN, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1994, s.375 vd.

Tanrısal irade mahsulü olduğu kabul edilen kurallarla yetinememişler, sünnet ve icma adı altında yeni kurallar koyma gereğini duymuşlardı⁴⁶. Sonraki dönemlerde de devleti yönetenler, hukuk yaratmaktan kaçınmamışlardı. Ancak bu kuralların şer'i hukuka aykırı olmaması gerekirdi. İşte bu noktada, örfi (sultani) hukuk kurallarının şer'i hukuka uygunluğu ve dolayısıyla meşruluğu, fetvalarla sağlanırdı. Bu fetvalar da, yasa tekniğinden uzak bir halde, fetva mecmualarında bulunmaktaydı.

Gerek şer'i hukukun yorumlanması ve uygulanabilir hale getirilmesi, gerekse örfi hukukun şer'i hukuka uygunluğunun denetlenmesi, ulema sınıfına ait bir görev ve yetki idi. Bu nedenle ulemanın, yasama faaliyeti konusunda etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Tanzimat dönemine kadar devam eden, fetva ve fıkıh kitaplarına dayalı bu hukuksal yapı, Batılı ülkelerin tepkisine yolaçmıştır. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, Batılı ülkeler, "kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve teb'amıza bildirelim" demek suretiyle⁴⁷, Osmanlı hukukunun sistemsizliğinden ve belirsizliğinden yakınmakta idiler.

Ülke içinde (Osmanlı Devleti'nde) de mevcut hukuksal yapıdan yakınan ve kendileri için yeterli hukuksal güvencenin bulunmadığını düşünen bir kesim bulunmaktaydı. Temel üretim aracı olan toprağın (dirliklerin) fiili sahipleri olan bu kesim (Osmanlı asker-sivil bürokrasisi); artı üründen aldıkları paylarla biriken servetlerini "müsadere"ye karşı, canlarını da "siyaseten katl"e karşı güvence altına almak istiyorlardı⁴⁸. Toprağa hukuken de sahip olmak ve önceden belirlenen suç ve cezalara tabi olmak, sipahilere bu güvenceyi sağlayacaktı. Bunun için de, Batının özel mülkiyete ilişkin kuralları ile ceza hukukuna ilişkin kurallarının kabulü gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda reformların yapılmasını, Batı kapitalizmi de kendi çıkarları bakımından gerekli görmekteydi. Sanayileşen Batılı ülkeler; ürünlerini satabilecek ve ucuz hammadde elde edebilecek yeni ve geniş bir pazar daha elde edebilmek için, Osmanlı Devleti'nde bir seri reformların yapılmasını istemekteydi. Özellikle; gümrük duvarlarının kaldırılması, maliye, ticaret ve mülkiyet konularında, Batının hukuk kurallarının kabul edilmesi, bu istemlerin başında gelmekteydi. Bir noktada, Osmanlı Devleti'nde artı ürünü ele geçiren kesim (dirlik sahipleri) ile Batının istekleri birleşme halinde idiler. Zira toprağın fiilen sahibi konumunda bulunan sipa-

46 Bkz., MANSURİ ZADE, "Şeriat ve Kanun", *Darülfunun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı:8, 1333(1917), s.601.

47 CEVDET PAŞA, *Tezâkir*(1-12), s.63.

48 SARICA, *age.*, s.124.

hiler, bu sahipliklerini hukuksal güvenceye kavuşturmak istiyorlardı⁴⁹. Batının özel mülkiyete ilişkin kuralları, bunu kendilerine sağlayacaktı. Dolayısıyla, Batılı ülkelerin reform talepleri, ülke içinde de destek bulmaktaydı.

Diğer yandan, mevcut hukuksal yapıdan bunalan Osmanlı halkı da, içinde yaşadığı güvensizlik ortamını giderecek yeni düzenlemelere gereksinim duymaktaydı. Bu gereksinim, devlet bakımından da sözkonusuydu. Sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi, ancak, yeni ve belirli yasalarla olanaktıydı⁵⁰. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen, sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler karşısında, İslam hukuku yetersiz kaldı. Bu yetersizliğin; tek tek pozitif hukuk kuralları ile ilgili olmasının yanında ve daha önemli olarak, İslam hukukunun temel yapısı ile ilgili olması, yeni bir hukuk düzenini gerektirmiştir. Din'ler ve mezhepler arası eşitsizlik temeli üzerine kurulu bulunan İslam hukukunun, Tanzimatın getirdiği en önemli ilkelerden biri olan "eşitlik" ilkesini yaşama geçirilmesi beklenemezdi. Keza Tanzimatın getirdiği diğer ilkelerin de hukuksal güvencelere kavuşturulması, ancak, laik ve evrensel karakterli yasalarla olanaktıydı.

2-Dış Etkenler

Tanzimat Fermanı ve bu fermanla başlayan yeni dönem, Osmanlı yöneticilerinin, duydukları ihtiyaç üzerine salt kendi iradeleri ile ortaya koydukları bir yenileşme hareketi değildi. Aynı şekilde bu yenileşme süreci, halktan gelen istem ya da baskı sonucunda da başlamış değildi. Bu yeni dönemi hazırlayan çeşitli etkenler bulunmaktaydı. Bu etkenlerden bazılarını, "iç etkenler" başlığı altında ifade etmeye çalıştık. Bunların dışında başka etkenler de bulunmaktaydı ki, bunlara da kısaca değineceğiz.

a) Avrupa'da Skolâstik Anlayışın Yıkılışı Ve Sonuçları

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti, durdurulamayan çöküşü, sadece askeri nedenlerde aradı. Çöküş nedeni askeri olunca, çare de askeri nitelikte olacaktı. Daha güçlü bir ordu vücuda getirilirse, bütün sorunların ortadan kalkacağı sanılıyordu. Bu dönemde Avrupa, rönesans ve reformasyon hareketleri sonucunda ortaçağın karanlığından kurtuluyor ve insan aklının önündeki engeller yıkılıyordu⁵¹. Özgürleşen insan aklı, Avrupa'da hızlı bir gelişim süreci başlatıyordu. XVII. yüzyılda da

⁴⁹ CEM, *age.*, s.251 vd.

⁵⁰ Hıfzı VELDET, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s.167-169.

⁵¹ Sadi İRMAK, "Atatürkçülüğün İlkeleri-İnkılapların Fikir Temelleri", *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yay., Ankara, 1992, s.4 vd.

devam eden bu gelişmenin en önemli sonucu; ortaçağ insanını büyük bir yoksulluğa ve mutsuzluğa düşür eden skolastik anlayışın yıkılarak, Avrupa'da zihniyet devriminin gerçekleşmiş olmasıydı. Dogmatik kalıplardan kurtulan insan aklı, kendisini mutlu edecek gelişmeleri aramaya başladı. Yapılan keşifler ve teknolojik gelişmeler, Avrupa insanının zengin kaynaklara ulaşmasına olanak sağladı ve giderek oluşan sermaye birikimi, yeni bir sınıfın (burjuva sınıfı) doğuşunu hazırladı.

aa) Burjuva Sınıfı Ve 1789 Fransız Devrimi

Daha çok, (orta sınıf denilen) memur, subay, maliyeci, tüccar, teknisyen gibi çalışan insanlardan oluşan bu sınıf, evrensel bir felsefe (düşünce sistemi) ile insanlığın karşısına çıktı⁵². Liberalizm olarak ifade edilen ve "özgürlük" ve "eşitlik" temeline dayanan bu felsefe; insanı ve onun mutluluğunu herşeyin üzerinde tutmakta, özel mülkiyeti ve serbest ticareti esas almaktaydı⁵³.

Ekonomik yaşamın kontrolünü ele geçiren bu sınıf, ekonomik gücünün siyasal iktidara da yansımaları istemeye başladı⁵⁴. Düşünsel temelleri İngiltere'de ortaya çıkan ve daha sonra Amerika ve Avrupa'ya yayılan liberalizm, 1789 Fransız devrimi ile iktidara geldi⁵⁵. Bu devrim ile Fransa'da siyasal iktidarı ele geçiren, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve etkileri Fransız devriminden daha az olmayan sanayi devrimi ile gücünü daha da arttıran burjuvazi, önce Avrupa'ya daha sonra da bütün dünyaya kendi ideolojisini ihraç etmeye başladı. Esasen bu ideolojinin dayandığı; insanı ön plânda tutan, "özgürlük", "eşitlik", "ulusçuluk" gibi temel ilkeler, yayılma kabiliyetini haiz ve diğer ülkeleri etkileyebilecek ilkelerdi⁵⁶.

Bir düşünce akımı şeklinde ortaya çıkan bu ilkelerden ilk önce Avrupa devletleri etkilendi⁵⁷. Avrupa devletleri (siyasal yapıları ne olursa olsun);

52 İlhan F.AKIN, *Kamu Hukuku*, 6.bası, Beta yay., İstanbul, 1990, s.124.

53 AKIN, *age.*, s.124.

54 Toktamış ATEŞ, *Siyasal Tarih I (Ortaçağdan Ondokuzuncu Yüzyılın Sonlarına Dek)*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul, 1989, s.98.

55 Ayferi GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 7.bası, Beta yay., İstanbul, 1995, s.527 vd.

56 Fransız devriminin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri konusunda bkz., Sina AKŞİN, "Fransız İhtilalinin II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Yılmaz Günel'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:49, No:3-4, Ankara, 1995, s.24 vd.

57 Liberalizmin temel ilkelerinin yer aldığı "1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi", bu konudaki ilk bildiri değildi. Daha önce Amerika'da yayınlanan "Hak Bildirileri"nden, Fransızların yararlandıkları bilinmektedir. Bkz., AKIN, *age.*, s.287-298.

giderek güçlenen bu yeni sınıfa (burjuvaziye) dayanmaya başladılar. Mutlakiyetçi devletler, siyasal sınırlarını, burjuvazileri daha kuvvetli olan devletler ise ekonomik faaliyet alanlarını genişletme eğilimine girdiler⁵⁸.

bb) Fransız Devriminin Osmanlı Devletine Etkileri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, çağdaş dünyanın oluşumunu belirleyen iki önemli devrime sahne olmuştu. Bunlardan biri Fransız devrimi, diğeri ise İngiltere kökenli sanayi devrimidir⁵⁹. Bu devrimlerle hızlı bir gelişme sürecine giren Avrupa'da ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkeler karşısında Osmanlı Devleti, başlangıçta duyarsız kaldı⁶⁰. Bu akımın, Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başlaması üzerine birtakım tedbirler aranmaya başlandı. Ancak, alınan tedbirler, geleneksel yapının ve anlayışın daha sıkı olarak korunması şeklinde olmaktaydı. Tanzimat öncesinde yapılan bazı yüzeysel ıslahat (yenileşme) hareketleri ise, Batıda ortaya çıkan yeni düşünce akımı karşısında çok cılız kalmaktaydı. Fransız devriminin prensiplerinden doğan ulusçuluk akımı; çok etnili bir devlet olan Osmanlı Devleti'nde, ayrılıkçı bir etkiye yolaçtı. Bu etki özellikle, ağırlıklı olarak zimmi teb'anın yerleşik bulunduğu Balkan yarımadasında görülmüştür⁶¹.

Ulusçuluk akımının yayılmasıyla başlayan çözülme ile, daha XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tarih sahnesinden silinebilirdi. Ancak, Osmanlı Devleti üzerinde çeşitli çıkar hesapları olan ülkelerin kendi aralarındaki rekabetleri ve denge politikaları, Osmanlı Devleti'ne yaklaşık yüzyıl kazandırmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti; tüm koşullar aleyhine olmasına karşın, büyük çapta bir çözülme yaşamaksızın⁶², varlığını XIX. yüzyılda da sürdürmüştür. Bu suretle; dış tehdit nedeniyle parçalanma tehlikesinden bir ölçüde uzak olan Osmanlı Devleti, iç tehditleri bertaraf etme çabalarına ağırlık verdi. Mısır tehdidinin ortadan kaldırılması, ayanların nüfuzunun kırılması ve merkezi otoritenin yeniden sağlanması için yapılan girişimlerden, daha önce

58 A.Hâmid ONGUNSU, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s.2.

59 Zafer TOPRAK, "Eski Türkçe Yazında Temel Hak ve Özgürlükler", *Tarik Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu yay., 1992, s.531.

60 Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), 5.bası, TTK. yay., Ankara, 1993, s.41.

61 Ayrıntılı bilgi için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.104 vd.

62 1816 yılında Sırbistan'a özerk statü tanınması, 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşması gibi müferrerit olaylar, Osmanlı Devleti'nin tümüyle parçalanması anlamına gelmiyordu. Kaldı ki bu olaylar; genel denge korunarak, büyük devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın) kontrolü altında vukubulmaktaydı. ONGUNSU, *age.*, s.4-5.

sözetmiştik. Bu etkilerin dışında bir diğeri ve belkide en önemlisi; Batıda ortaya çıkan büyük düşünce hareketinin, ülke içerisinde gösterdiği etkisi idi. Bu düşünce hareketi, daha çok gayrimüslim unsurlar (zimmiler) üzerinde etkili olmuş ve bu unsurların ayrılıkçı istemlerini arttırıcı rol oynamıştır.

Fransız Devriminin ortaya koyduğu ulusçuluk, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar; başlangıçta, propaganda ile ve siyasi amaçlarla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halkına aşılandı ve daha sonra bazı devletler, bu düşüncelerin yayılması ve kökleşmesi için yardımlarda bulundular⁶³. Osmanlı yöneticileri; devleti parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya getiren bu gelişmeler karşısında, yeni düşünce hareketinin olumsuz etkilerini nötralize etmek ve parçalanmanın önüne geçmek amacıyla birtakım tedbirler almak durumunda kaldılar. Tanzimat Fermanının ilanını gerekli kılan nedenlerden biri de budur. Bu fermanla; özgürlük ve eşitlik ilkeleri bakımından, tüm Osmanlı halkını kapsayan ifadelere yer verilmiş⁶⁴ ve bu suretle Batıda ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkelerin yıkıcı etkileri bertaraf edilmek istenmiştir⁶⁵.

cc) Sanayi Devrimi ve Osmanlı Devletine Etkileri

Avrupa'da ilk sanayi devrimi İngiltere'de gerçekleşmişti. 1820'lerin başında sanayi devrimini tamamlayan İngiltere, Avrupa'da rakipsiz duruma gelmişti⁶⁶. O tarihlerde henüz sanayi devrimini tamamlayamayan Kıta Avrupası ülkeleri, İngiltere sanayi ürünlerinin kendi pazarlarına girmesini

63 Ulusçuluk düşüncesinin yayılmasında ve daha sonra isyanların (Sırp ve Yunan isyanları) ortaya çıkmasında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın oynadığı rol için bkz., KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.101-118.

64 TANÖR, *age.*, s.88 vd.

65 Tanzimat Fermanının ilanı, içte ve dışta genel bir hoşnutluk yaratmıştı. Ancak, Batı'da ortaya çıkan yeni düşünce hareketi ve ulus bilinci ile gelişen gayrimüslim unsurlar, bu fermanın verdiği haklarla yetinmek istemediler. Hatta verilen bu haklar, (bazı dış devletlerin de desteği ile) onların ayrılıkçı istemlerini körüklemiştir.

66 İngiltere'nin o dönemdeki konumunu ve gücünü ortaya koyabilmek bakımından bazı istatiki bilgiler verecek olursak; Avrupa'daki sanayi veriminde meydana gelen artışın yaklaşık 2/3'ünü İngiltere gerçekleştirmiş ve dünya imalat üretimindeki payı %1.9'dan %9.5'e yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda teknolojik gelişmelerin diğer Avrupa ülkelerine de yayılmasına rağmen, 1860'lı yıllara gelindiğinde bu oran %19.9'a yükselmiştir. Bu tarihlerde İngiltere, dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür ve linyit üretiminin de %50'sini gerçekleştiriyor ve dünya pamuk veriminin yarısına yakını tüketiyordu. Yine İngiltere, Almanya'nın 5 katı, Fransa'nın 6 katı ve Rusya'nın 155 katı daha fazla enerji tüketiyordu. Dünya ticaretinin 1/5'ini ve mamul mallar ticaretinin ise 2/5'ini İngiltere elinde tutmaktaydı. Dünya ticaret gemilerinin 1/3'ünden fazlası İngiliz bayrağı taşımakta ve bu oran düzenli olarak artmaktaydı. Daha geniş bilgi için bkz., Paul KENNEDY, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* (çev. Birtane Karanakçı), 2.bası, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1990, s.178 vd.

engellemek için korumacı önlemler almakta idiler⁶⁷. Bu durum karşısında İngiltere, kendisine yeni pazarlar aramaya başladı. Zira sanayi devrimi sonucunda ürünler; el emeğine dayalı geleneksel üretim düzenine göre çok daha ucuz, seri ve bol miktarda üretilmeye başlandı. Bu yeni üretim şekli, önce Avrupa'nın daha sonra diğer ülkelerin geleneksel üretim düzenini alt-üst etti.

Coğrafi keşifler ve sanayi devrimi sonucunda Avrupa'nın ve giderek Dünya'nın zenginliklerini eline geçiren Avrupa burjuvazisi, Dünya düzenini kendi çıkarları ve ideolojisine göre oluşturmaya yöneldi. Avrupa'da ekonomik iktidarının yanında 1789 Fransız devrimi ile siyasal, sosyal, hukuksal ve felsefi iktidarını da kurmuş olan Avrupa burjuvazisi; monarşik krallığı safdışı için liberalizm, kilise otoritesini ortadan kaldırmak için laisizm ve imparatorluk rejimlerini yıkmak için de nasyonalizm (ulusçuluk) reaksiyonu göstermişti. Avrupa'da bu üç akım (liberalizm, laisizm ve nasyonalizm) ile egemen bir güç haline gelen Avrupa burjuvazisi (veya kapitalizmi), XIX. yüzyılın ortalarına doğru Dünya'yı sömürgeci haline getirmek için bu akımları Avrupa dışına ihraç etmeye başladı⁶⁸. Bu gelişme Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş ve 1838 ticaret sözleşmesinin (ve bunu takip eden diğer ticaret sözleşmelerinin) doğuşunu hazırlamıştır.

aaa) 1838 Ticaret Sözleşmesi

Osmanlı Devleti, Mısır sorunu devam ederken ve Tanzimat Fermanının ilânından önce, bazı Avrupa devletleri ile ticaret sözleşmeleri imzalamıştı. İlk ticaret sözleşmesi, 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile yapılmıştı⁶⁹. Bu sözleşme, diğer Avrupa ülkeleriyle daha sonra yapılan ticaret sözleşmelerine kaynaklık etmiştir. Nitekim bu sözleşme hükümlerinden, diğer ülkelerin de yararlanabileceği hükme bağlanmıştı⁷⁰. Bu nedenle, sadece İngiltere ile yapılan ticaret sözleşmesi üzerinde durmakla yetineceğiz.

Sanayi devriminin yarattığı hammadde ve dış pazar ihtiyacı, Osmanlı Devleti'nin önemini arttırmıştı. Sanayi devrimini daha önce tamamlayan

67 Bilâl ERYILMAZ, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret yay., İstanbul, 1992, s.80.

68 KOCABAŞ, *age.*, s.28-29.

69 Osmanlı Devleti'nin, ticaret sözleşmesi yaptığı diğer Avrupa devletleri için bkz., Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri, 1856-1861)*, Cilt:VI, 4.bası, TTK. yay., Ankara, 1988, s.254. (Sonraki atıflarda "Osmanlı Tarihi, C.VI" olarak kısaltılmıştır).

70 İngiltere ile yapılan 1838 ticaret sözleşmesinin metni için bkz., Ahmet YÜCEKÖK, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:XXIII, No:1, Mart-1968, s.422-425 ; Ayrıca sözleşmenin önemli hükümleri için bkz., SARICA, *age.*, s.125-126.

İngiltere, Avrupa pazarına giremedi. Zira, sanayileşme süreci içerisinde bulunan Avrupa ülkeleri, aldıkları tedbirlerle kendi sanayiilerini koruma yoluna gitmişlerdi. Aradığı pazarı Avrupa'da bulamayan İngiltere, daha uzak pazarlara yöneldi ve bu noktada Osmanlı Devleti, önemli bir pazar konumundaydı. Geniş coğrafyası, İran ticaretinde transit yol oluşu ve daha da önemlisi, ulusal ekonomi şuurunun henüz doğmamış bulunması Osmanlı Devleti'ni, en cazip pazar haline getirmekteydi. Ancak, Osmanlı ticaret rejiminde, (kapitülasyonlara rağmen) yabancı tüccarlar için hâlâ bazı sınırlamalar söz konusuydu. İç ticarete uygulanan tekelcilik (yed-i vahit usulü), malların bir yerden başka bir yere naklinde istenilen "izin tezkeresi", iç gümrükler, bazı malların ihracının yasaklanması gibi, serbest ticareti sınırlayan engeller bulunmaktaydı. İngiltere; hızla gelişen sanayisinin pazar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bu engellerin kaldırılmasını, iç ve dış ticaretin liberalleşmesini istemekteydi. Ancak bu istemler, Osmanlı Devleti tarafından kolayca kabul edilecek istemler değildi. Zira, iç ve dış gümrük vergileri ile bazı ticari mallara uygulanan yed-i vahit usulü, Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarıydı⁷¹. Yerli sanayiinin ve ticaretin korunması için Osmanlı Devleti'nin almış olduğu korumacı önlemler, yabancı sermaye önünde büyük engel teşkil etmekteydi. Sanayi devrimini ilk gerçekleştiren ve büyük çaptaki üretimine pazar arayan ülke olarak İngiltere için, ticaretin önündeki bu engeller ortadan kaldırılmalıydı. Ancak bunun için, uygun koşullar oluşmalıydı.

Mısır valisinin 1831 yılında başlayan isyanı, İngiltere'nin beklediği uygun koşulları hazırlayan bir sorun olarak ortaya çıktı. On yıl süreyle devam eden Mısır sorunu sırasında İngiltere, kendisini ticari hedeflerine ulaştırabilecek bir politika izledi. Geleneksel kapitülasyon imtiyazları, sanayi devrimi ile gelen yeni İngiliz çıkarlarını tatmin etmekten uzak kaldı ve yeni bir ticaret sözleşmesi gündeme geldi. Sonuçta, İngiltere'nin yapacağı yardımlara karşılık olarak, Osmanlı Devleti ile 1838 ticaret sözleşmesi imzalandı. Bu suretle, İngiltere'nin çıkarları ile çatışma halinde bulunan Osmanlı ticaret rejimi, İngiltere lehine olarak değiştirilmiş olmaktadır.

Bu sözleşme hükümlerinin, Osmanlı Devleti'nin bütününde (Mısır dahil) uygulanması hükme bağlandı. Böylece, İngiltere'nin bu sözleşme ile elde etmiş olduğu ayrıcalıklar Mısır'da da geçerli olacaktı. Bu hüküm, Mısır'ın da ekonomisine önemli bir darbe niteliğindediydi. Çünkü Osmanlılar gibi Mısır da ticarete tam serbestlik rejimini kabul etmemişti. Hatta Mısır; yed-i

⁷¹ 1838 ticaret sözleşmesinden önce Osmanlı dış ticareti ve gümrük gelirleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Emine KIRAY, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim yay., İstanbul, 1993, s.66 vd.

vahit usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanmış, bu sayede elde ettiği gelire güçlü bir ordu kurmuş ve sanayisini geliştirme yolunda önemli atılımlar yapmıştı⁷². Mısır'ın bu ticari rejimi ve güçlü konumu; İngiltere'nin bu bölgedeki çıkarları ile çatışmakta, Osmanlı Devleti bakımından ise bir tehdit unsuru olmaktaydı.

Mısır'ın; Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunun kabulü, Osmanlı Devleti için olduğu kadar İngiltere için de önemli bir konudur. Çünkü ticaret sözleşmesinin hükümleri, Osmanlı Devleti'nin bütününde (Mısır'da da) geçerli olacağı kabul edilmişti. Bu nedenle, 1838 ticaret sözleşmesinin bir yönüyle, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyucu bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Tekellerin kaldırılması ve ticaretin liberalleştirilmesi, Mısır'ın ekonomik ve askeri gücünü zayıflatacaktı⁷³. Bu noktada; Mısır üzerinde, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin farklı yönlere çıkarları birleşmiş olmaktadır⁷⁴. Mısır sorunu ve bu sorun nedeniyle İngiltere'nin yapacağı yardımlar, 1838 ticaret sözleşmesini doğuran en önemli nedendi. Ancak, bu sözleşmenin doğuşunu salt bu nedene bağlamak doğru olmaz. Bu sözleşmenin Mısır'da da geçerli olacak olması, Osmanlı Devleti için büyük tehdit unsuru olan Mısır ordusunun gücünü kıracaktı. Zira bu sözleşmenin yolaçacağı büyük gelir kayıpları, Mısır'ın askeri gücüne olumsuz olarak yansiyacaktı.

Osmanlı Devleti; kendisi bakımından da ağır sonuçlar doğursa da⁷⁵, Mısır tehdidini ortadan kaldıracak olması nedeniyle bu sözleşmeye rıza göstermiştir. O günün ağır koşulları karşısında Osmanlı yönetimi, serbest ticaret rejiminin ekonomik ve mali açılarından ortaya çıkaracağı olumsuzlukları düşünenecek durumda değildi. Yönetim, ticareti liberalleştirirken; ekonomik çıkarlardan daha çok, elde edeceği askeri ve siyasi çıkarları düşünmekteydi.

Osmanlı Devleti'ni, 1838 ticaret sözleşmesini kabule sevkeden bir diğer neden de; dirlik sisteminin bozulması sonucunda ortaya çıkan büyük toprak ağalarının (ayanların), devletin karşısında bir güç haline gelmeleridir. Dirlik sisteminin bozulması ve iltizam usulünün doğmasından sonra dirlik sahipleri (ayanlar), toprağın fiilen maliki (sahibi) konumuna geldiler. Artı ürünü ele

⁷² SARICA, *age.*, s.125.

⁷³ Nitekim 1838 ticaret sözleşmesinden sonra Mısır, ticari tekellerinden elde ettiği gelirleri kaybettiği için, askerlerinin maaşını ödeyemez hale geldi. Bkz., CEVDET PAŞA, *Tezaki*(1-12), s.7.

⁷⁴ Ömer KÜRKCÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., Ankara, 1978, s.21.

⁷⁵ ERYILMAZ, *age.*, s.86.

geçiren ve giderek güçlenen bu kesim üzerinde, devletin denetimi zayıfladı. Devlet otoritesini zaafa düşüren ayanların bu gücünün kırılmasında, 1838 ticaret sözleşmesinin büyük rolü oldu. Zira bu sözleşmeye göre; yabancı tüccarlar iç gümrük vergilerinden muaf oldukları halde, Osmanlı tüccarının bu vergi yükümlülüğü devam etmekte idi. Ayrıca Osmanlı tüccarının bilgi ve tecrübesinin yetersizliği ve örgütlü olmayışı, yabancı tüccarlar ile rekabet eşitsizliğine yol açmaktaydı⁷⁶. Dolayısıyla bu ticaret sözleşmesi sonucunda yabancı tüccarlar, kendileriyle rekabet edebilecek örgütlü bir tüccar topluluğu ile karşılaşmadan rahatlıkla Osmanlı pazarına girdiler. Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve mali yapısını büyük ölçüde sarsan bu durum, dirliklerin gelirlerini de olumsuz yönde etkilemişti. Dirlik sistemi çerçevesinde oluşturulan ve giderek merkezi yönetimin denetimi dışında kalan askeri güçler; dirlik gelirlerindeki azalmaya bağlı olarak, etkinliğini yitirmeye başladı. Bu suretle, devlet içinde ama devlete karşı bir güç odağı konumundaki ayanların nüfuzu kırılmış olmaktaydı.

bbb) 1838 Ticaret Sözleşmesinin Sonuçları

1838 ticaret sözleşmesi (ve bunu takip eden diğer bazı Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret sözleşmeleri) ile Osmanlı sanayii ve ticareti hızla çöküş sürecine girdi ve ülke açık pazar haline geldi⁷⁷. Sanayi devrimini tamamlayan Batılı ülkelerin üstün rekabet gücüne rağmen, 1838 yılına kadar Osmanlı sanayii ve ticareti ayakta durmayı başarabilmişti. Ne var ki, bu tarihten itibaren imzalanan ticaret sözleşmeleri her türlü korumayı kaldırınca, Osmanlı sanayii ve ticareti tümüyle çökmüştü⁷⁸. Dolayısıyla, 1838 yılından itibaren imzalanan ticaret sözleşmelerini, Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış hukuksal belgeler olarak ifade edebiliriz. Ancak, Osmanlı Devleti bu sözleşmelere taraf olurken, kendi çıkarlarını tümüyle gözardı ettiği de söylenemez. İngiliz-Türk ticaret sözleşmesi, iki yıl süren müzakerelerden sonra imzalanabilmişti⁷⁹. O günün koşullarında ve sanayileşen İngiltere karşısında yeterli pazarlık gücüne sahip olmayan Osmanlı Devleti, bu sözleşme ile, ekonomik çıkarlarından daha çok askeri ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirmeyi hedef almıştı. Mısır tehdidinin ortadan kaldırılması, ülke içindeki güç odaklarının merkezi denetim altına alınması ve toprak bütünlüğünün korunması gibi hususlar, Osmanlı yöneticilerinin daha çok önem verdiği

⁷⁶ ERYILMAZ, *age.*, s.86.

⁷⁷ CEM, *age.*, s.261 vd ; YÜCEKÖK, *age.*, s.394 vd; H.Tahsin FENDOĞLU, *Türk Hukuk Tarihi*, Filiz Kitabevi yay., İstanbul, 2000, s.653.

⁷⁸ YÜCEKÖK, *age.*, s.414 vd.

⁷⁹ ERYILMAZ, *age.*, s.83.

konular olmuştur.

1838 ticaret sözleşmesinin pratik yaşama geçebilmesi, Osmanlı Devleti'nin temel yapısında birtakım reformları gerekli kılmaktaydı. Devletin temel yapısı ve karmaşık bir hukuk düzeni içerisinde; liberal karakterli bu sözleşmenin uygulanması olanaksızdı. İngiliz kapitalistlerin yerli ortaklar olarak kullanacakları hristiyan unsurların (zimmilerin) hukuksal statüleri, uygun değildi⁸⁰. Zimmiler, müslümanlarla aynı eşit haklara sahip bulunmuyorlar ve devlet yönetiminde yer almıyorlardı. 1838 sözleşmesinin özünü teşkil eden, ticarete tam serbestlik ilkesine aykırı olan ve sözleşmenin uygulanmasını güçleştiren bu yapının değişmesi gerekiyordu. Bu yapı, Tanzimat Fermanının ilanı ile değişim sürecine girmiş ve sözleşmenin uygulanmasını olanaklı kılabilecek zemin oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle, 1838 ticaret sözleşmesi, Tanzimat dönemini hazırlayan temel dinamiklerden birini oluşturur.

b) Dış Güçlerin Baskıları

Yozlaşan yeniçeri ocağının 1826 yılında kaldırılmasından sonra, düzenli ve güçlü yeni bir ordunun, kısa bir sürede kurulamaması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin içteki ve dıştaki zaafiyeti arttı. Devletin, Mısır isyanı sırasındaki zaafiyeti, sorunun uluslararası bir boyut kazanmasına neden oldu. Her ülke bu sorundan, kendi çıkarları ve hedefleri doğrultusunda yararlanma çabası içine girdi. Rusya, daha çok siyasal nüfuz alanını genişletme yönünde bir politika izledi. Batılı ülkeler ise gelişen sanayilerinin, pazar ve hammadde ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, daha çok ekonomik nüfuz alanlarını genişletecek strateji izlediler.

Mısır sorununun uluslararası bir boyut kazanmasından sonra dış güçler (özellikle İngiltere ve Fransa), belirledikleri hedeflerine ulaşabilmek için, başlangıçta Mısır'ı desteklediler. Ancak Mısır'ın, Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit edecek bir güç haline gelmesinden sonra; güçlü bir Mısır yerine zayıf bir Osmanlı Devleti'ni, kendi çıkarları bakımından daha uygun gören Batılı ülkeler, bu kez Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Çünkü, geniş coğrafyası ve zayıf konumu ile Osmanlı Devleti, Batı kapitalizmi için şamsal önemi haiz bir ülke idi.

İçinde bulunulan ağır koşullar nedeniyle, pazarlık gücü olmayan ve kendisine sunulan her türlü yardımı kabul etmek durumunda kalan Osmanlı Devleti; 1838 yılından başlayarak Batılı ülkelerle bir seri ticaret sözleşmesi

⁸⁰ Zimmilerin, reform öncesi hukuksal statülerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz., Gülnihat BOZKURT, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK. yay., Ankara, 1989, s.14 vd.

yaptı⁸¹. Karşılıklı çıkar ve yükümlülük esasına dayanmayan ve eşitsizlik temeli üzerine kurulan bu sözleşmeler, Batılı ülkelerin sömürü düzenlerine hukuksal dayanak sağlayan belgelerdi.

Bu sözleşmelerde yer alan hükümlerin, Osmanlı Devlet yapısında birtakım reformlar yapılmadan uygulanması olanaksızdı. Devletin; yönetsel, hukuksal, siyasal ve mali yapısında asgari bazı değişiklikler yapılmadığı takdirde, ticaret sözleşmeleri kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu. Bu nedenle Batılı ülkeler, sözleşmelerin yaşama geçirilmesini sağlayacak reformların yapılması için, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladılar. Bu baskıların odak noktasını, müslüman halk ile gayrimüslim halk arasındaki eşitsizliğin giderilmesi oluşturmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti'nde, toplumu meydana getiren çeşitli dinsel gruplar içinde müslümanların üstünlüğüne dayalı siyasal bir düzen bulunmaktaydı⁸². Bu yapı, Batılı ülkelerin çıkarlarını olumsuz yönde etkilemekteydi. Çünkü, Batının Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkileri, daha çok yerli gayrimüslim unsurlara (zimmilere) dayanmaktaydı. Bu unsurların haklarının korunması ve geliştirilmesi, Batı kapitalizminin çıkarları ile doğrudan ilgiliydi. Dolayısıyla Batılı ülkeler; zimmilerin haklarının korunması, geliştirilmesi ve hukuksal güvenceye kavuşturulması için, Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaya başladılar. Bu sırada Mısır tehdidi halâ devam etmekte ve Batılı ülkelerin bu sorunu istismarı da sürmekte iken yapılan bu baskılar karşısında, Osmanlı Devleti'nin direnmesi olanaksızdı. Çünkü aynı zamanda, özgürlük ve eşitlik akımının ayrılıkçı etkileri de ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu koşullar Osmanlı Devleti'ni; kendi nüfusunu oluşturan tüm dinsel grupların (bireylerin) eşitliğini kabule zorlamaktaydı. Nitekim, henüz Tanzimat Fermanı ilan edilmeden önce, II. Mahmut'a atfedilen; "... Ben tebaanın müslümanını camide, hristiyanını kilisede, musevisini havrada farkedirim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır" şeklindeki ifadeler, "eşitlik" ilkesinin devletçe tanınması anlamına gelmekteydi⁸³. Ancak, bu

81 Osmanlı Devleti bu dönemde; İngiltere ile (16 Ağustos 1838), Fransa ile (25 Kasım 1838), Lübek, Brem, Hamburg, Hans şehirleri ile (18 Mayıs 1839), Sardunya ile (2 Eylül 1839), İsveç ve Norveç ile (31 Ocak 1840), İspanya ile (2 Mart 1840), Felemenk ile (14 Mart 1840), Belçika ile (30 Nisan 1840), Prusya ve Zolferayın Devletleri ile (22 Ekim 1840), Danimarka ile (1 Mayıs 1841), Toskana ile (7 Haziran 1841) tarihlerinde ticaret sözleşmesi imzalamıştır. KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.254.

82 KARAL, *Gülhane Hatt-ı*, s.8.

83 Aynı şekilde; Tanzimat döneminin hazırlayıcılarından Rıza Paşa'nın, Midilli'de çeşitli cemaat temsilcileri huzurunda yaptığı bir konuşmada "Cümleniz bir imparatorun tebaaları, aynı babanın çocuklarıdır" diyerek, eşitlik ilkesine vurgu yapmakta idi. Yavuz ABADAN, "Tanzimat Fermanının Tahlihi", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s.47-48.

ifadeler, özgürlük ve eşitlik ilkelerini hukuksal güvenceye kavuşturmaktan uzaktı. Burada fiili bir güvenceden söz edilebilir ve bu tür güvenceler, sürekli olmadığı gibi her an geri alınabilmesi de mümkün olan güvencelerdir. Bu nedenle, gerek yerli gayrimüslim unsurlar gerekse bu unsurların destekçisi konumundaki yabancı ülkeler, verilen fiili güvencelerle yetinmek istemediler. Verilen hakların hukuksal bir değer taşıması için, bir belgeye bağlanmasını ve ilan edilmesini istediler.

Osmanlı Devleti; içinde bulunduğu ağır koşullar altında; bir yandan, Batılı ülkelerin bu istemlerini karşılayarak, devam etmekte olan Mısır tehdidi nedeniyle onların desteğini sağlamak⁸⁴, diğer yandan da, yeni düşünce akımlarının yol açacağı dağılma tehlikesine karşı, geniş halk kitlelerini yeni prensipler etrafında toplamak için, Tanzimat Fermanını ilan etti.

III- Sonuç

Tanzimat dönemi, yenileşme ve düzeltim adına yapılan bir seri çabanın ve teşebbüsün ortak adıdır. Ne var ki, bu çaba ve teşebbüsler, Osmanlı yöneticilerinin hür iradelerinin eseri olmadığı gibi, tabandan gelen yani halkın istem ve baskılarının eseri de değildir. Hatta, bir kısım Osmanlı yöneticileri ile halkın bazı kesimleri, Tanzimat hareketine tepkilidir⁸⁵. Dolayısıyla Tanzimat süreci, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış koşulların yarattığı etkenlerin ürünüdür. Osmanlı Devleti bakımından olumsuz sonuçlar doğuran bu koşullar, XIX. yüzyılın ilk yarısında ve birden bire ortaya çıkmış değildir. Bu koşulların izlerini daha gerilere hatta XVI. yüzyıla kadar uzatabiliriz. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti ihtişamlı görünmesine karşın, geri kalışın temelleri de yine bu devirde atılmıştı. Çünkü Batı; rönesans ve reformasyon hareketleri sonucunda orta çağ'a hakim olan skolastik zihniyeti yıkararak, akıl ve bilime dayalı yeni bir dünya düzenine geçerken, Osmanlı Devleti içine kapanmaya ve skolastik bir zihniyete bürünmeye başladı. Yani Batı, orta çağdan çıkarırken, Osmanlı Devleti orta çağı yaşamaya başladı. Batı'da ortaya çıkan her türlü yeniliğe ve teknik gelişmeye karşı, kapılarını kapalı tutarak, geleneksel kurum ve kurallarını daha sıkı koruma yoluna gitti. Bu karşı çıkış, dinsel gerekçelerle yapılırken gelişmenin önü büsbütün tıkanmış olmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde; Osmanlı Devleti geleneksel yapısını korumaya devam ederken, Batı'da meydana gelen gelişmeler Avrupa'da hızlı bir yükseliş sürecini başlatmış ve gerçekleşen sanayi devrimi adeta

84 Bayram KODAMAN, A.Turan ALKAN, "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", 150. Yılında Tanzimat, (Yayına Hazırlayan, Hakkı Dursun Yıldız), TTK. yay., Ankara, 1992, s.4.

85 CEM, *age.*, s.257-260.

üretim patlamasına yol açmıştı. Bu gelişmelerin başını çekmekte olan İngiltere, gelişen sanayiine dünyanın dört bir yanında hammadde kaynağı ve pazar aramaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti, geniş coğrafyası ve zengin kaynakları ile önemli bir pazar konumundaydı. İngiltere, bu verimli pazara girmek için aradığı fırsatı 1838 ticaret sözleşmesi ile buldu. Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki sömürüsünün hukuksal dayanağı olan bu sözleşme, Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı hale gelmesine ve giderek çökmesine neden olmuştu. Ticaret sözleşmesinden bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı; 1838 ticaret sözleşmesini tamamlayan, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesi içerisindeki eylemlerini güvence altına alan bir yasal çerçeve olarak kabul edilmektedir⁸⁶. Diğer bir anlatımla, Tanzimat Fermanı (ve daha sonraki Islahat Fermanı), Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarını Osmanlı ülkesinde inşa eden hukuksal belge(ler)dir⁸⁷.

Tanzimat döneminin çelişkileri ve olumsuzluklarına karşın, bu dönemin, siyasal ve hukuksal yaşama ilişkin olumlu katkıları da olduğunu belirtmeliyiz. Bu dönemde; keyfilik yerine yasaya bağlılık ve yasallık ilkesi, siyasal iktidarın sınırlanması düşüncesinin gelişmesi, kurum ve kurallarda laik anlayışa yönelmesi, hukuk devletine giden yolun açılması, çağdaşlaşma ve batılılaşma sürecine girilmesi gibi birçok değerli kazanım sağlanmıştır.

⁸⁶ Tefik ÇAVDAR, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1995, s. 22.

⁸⁷ CEM, *age.*, s.241.